

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАКРОТЕРІОФАУНИ УКРАЇНИ

Таксономічна довідка

Формування сучасного поняття унгулят як надрядового таксону супроводжувалось визнанням близьких родинних стосунків таких традиційних рядів, як китоподібні, копитні, хоботні, сирени, дамани, парнопалі, мозолоногі тощо⁵⁶. У сучасній фауні України та Європи загалом когорта Ungulata представлена трьома рядами — китоподібними (Delphiniformes, seu Cetacea auct.), ратичними, або парнопалими (Cerviformes, seu Artiodactyla auct.) та копитними, або непарнопалими (Equiformes, seu Perissodactyla auct.) (Загороднюк 1998a-b). Таксономічна структура фауни є доволі складною і дуже несталою в історичному розрізі. Більшість видів представляють собою окремі роди або навіть родини (табл. 8). За видовим складом група нечисленна, і в фауні Східної Європи представлена всього 14 видами 11 родів із 7 родин (Загороднюк 1998c). За історичні часи частина видів зникла з теренів України, інші — навпаки, були вселені (Сокур 1961; Корнєєв 1988).

Біоценотична роль унгулят

Всі ці групи ссавців, що об'єднуються у когорту унгулят, формують макро- та мегафауну. Одними з найвизначніших їх особливостей є їх крупні розміри та перехід до живлення переважно рослинною їжею (водні форми перейшли на живлення нектонними і планктонними тваринами, що утворюють значні скупчення). Особливістю мегафауни є те, що такі крупні великі і гігантські розміри тіла властиві лише видам, які мають високопродуктивну кормову базу, і є рослинноїдами або планктоноїдами. Отже, займаючи нижчі серед консументів щаблі на трофічних пірамідах, унгуляти не можуть бути суттєво залежними від всієї структури цих пірамід, і стан їх популяцій в природних системах дуже рідко стає загрозливим.

⁵⁶ Для огляду сучасних класифікацій, що базуються на кладистичній парадигмі, див.: Павлинов та Яхонтов 1992; Szalay et al. 1993.

Історична екосистемна роль макротеріофауна полягала в тому, що представники цієї когорти впродовж всього четвертинного періоду розвитку біосфери виступали найпотужнішим біотичним середовище-твірним фактором. Як лімітатори рослинного покриву, представники макротеріофауни формували сучасний вигляд ландшафтів всіх біогеографічних зон, і такі поняття, як Степ чи Лісостеп не існують поза поняттям мегафауна (Пучков 1992а). Сучасний кризовий стан степових фауністичних угруповань значною мірою визначається втратою крупних травоядів (Загороднюк 1999а).

Фактори вразливості

Фауна унгулят завжди була основним об'єктом промислу людини (Пучков 1992b; Татаринів 1993; Шарлемань 1997), і зараз практично всі види використовуються як відновлюваний природний ресурс та як мисливські об'єкти (Кириков 1966; Татаринів 1995). Пильна увага людини до унгулят як до «необмеженого» продовольчого ресурсу призвела до перепромислу як наземної (Пучков 1992b), так і морської фауни (Біркун і Кривохижин 1996), і цей процес завершився зменшенням видового багатства аборигенної фауни майже удвічі (Загороднюк 1999b). Отже, попри високу захищеність від біотичних факторів, фауна унгулят зазнала надзвичайно потужного впливу з боку людської популяції. Позначилося це на багатьох сторонах їх життєдіяльності, і сучасний кризовий стан популяції аборигенних унгулят визначається сумарною дією кількох антропогенних чинників (Загороднюк 1999b):

- ◆ збільшення пресу полювання та удосконалення знарядь вбивства (відлову),
- ◆ розвиток тваринництва і посилення конкурентних взаємин зі свійськими тваринами⁵⁷,
- ◆ сільськогосподарське освоєння територій та руйнація природних місць оселення видів,
- ◆ фрагментація ареалів в результаті розвитку транспортної та технологічної інфраструктури людської популяції та відповідне порушення просторово-генетичної структури популяцій.

До цього варто додати поширення неспецифічних методів відлову, що спричиняють загибель тварин (зокрема, капкани, ловчі ями, тенета для лову риби тощо), а також надзвичайне поширення браконьєрства в зв'язку з низьким рівнем життя населення та величезними арсеналами мисливської зброї, що перебувають в їх руках. За умови зменшення безпосередньої дії антропогенного фактора (насамперед, промислу), більшість видів наземних унгулят відновить свою природну чисельність дуже швидко.

⁵⁷ На початку ХХ ст. (час загибелі останнього дикого коня) в Україні обліковано 5 млн. 424 тис. (!) свійських коней (перепис 1916 р.: Г. Двойнос, особ. повідомл.).

На відміну від наземних унгулят, для китоподібних існує також проблема виснаження їх кормової бази (рибний промисел). До того ж, забруднення акваторії промисловими відходами призводять до збільшення рівня їх захворюваності (Біркун і Кривохижин 1996а-б).

Структура сучасної фауни

Видовий склад унгулят зазнав значних змін в історичні часи (Гептнер та ін. 1961, 1976), що пов'язано з вимиранням низки видів (насамперед, більшості видів, від яких походять свійські тварини — тарпан, тур, муфлон), значним скороченням ареалів та чисельності мисливських видів (насамперед, оленячих на початку ХХ ст.), інтродукцією низки нових видів з метою «покращення мисливських угідь» (насамперед, низки видів бичачих⁵⁸), штучним відновленням ареалів кількох видів (тарпан, зубр, кулан тощо).

Зниклими з території України в історичні часи є тарпан (*Equus gmelini*), кулан (*E. hemionus*), сайга (*Saiga tatarica*), скельниця (*Rupicapra rupicapra*), зубр (*Bison bonasus*). З них відновлено лише зубра (гібридна кавказько-біловезька форма (Крижанівський 1994), і розпочато експерименти із реакліматизації тарпана (джунгарська форма⁵⁹: про таксономію див. розділ 7).

За історичні часи фауна збагатилась новими видами-адвентистами. Впродовж ХХ ст. в Україні успішно інтродуковано три види: олень плямистий (*Cervus nippon*), олень-лань (*Cervus dama*), баран-муфлон (*Ovis musimon [aries]*). Велику частку у населенні унгулят становлять свійські тварини — корови, вівці, кози, коні. До списку адвентивних видів (як «фантомний» вид) додається смугач — *Balaenoptera acutorostrata* (див. нижче, цей нарис).

При цьому зміни морської фауни практично не відбуваються. Низькі показники видового багатства китоподібних нашої фауни пов'язані з ізольованістю внутрішніх морських басейнів від центрів видового багатства морських унгулят⁶⁰. Єдине повноцінне зведення щодо китоподібних Понто-Азову опубліковано С. Клейненнбергом (1956); нову інформацію про сучасний стан їх популяцій наведено у повідомленні О. Біркуна (наступний нарис).

⁵⁸ Тільки за часи існування царських полювань в Кримському заповіднику були спроби акліматизації 6 видів бичачих (Дулицький і Товпинець 1997).

⁵⁹ Ці дослідження ведуться в межах державної програми «Фауна», що передбачає відновлення природних популяцій зубрів та диких коней в Чорнобильській зоні.

⁶⁰ Це відповідає моделі розламаного стрижня Мак-Артура. Якщо в Середземномор'ї зареєстровано близько 10 видів китоподібних, то в Чорному морі — лише чотири, а в Азовському — тільки один (див.: Клейненберг 1970).

Таблиця 8. Види аборигенних унгулят України в червоних списках.

Родина	Вид	ЧКУ	Bern	Прим.
	Equiformes [Perissodactyla auct.] — Копитні			
Equidae	<i>Equus gmelini</i> — кінь-тарпан	0	–	Ex, Re
Equidae	<i>Equus hemionus</i> — кінь-кулан	0	–	Ex, Re
	Cerviformes [Artiodactyla auct.] — Ратичні			
Suidae	<i>Sus scrofa</i> — кабан звичайний	–	b3	
Cervidae	<i>Capreolus capreolus</i> — сарна європейська	–	b3	
Cervidae	<i>Alces alces</i> — дось європейський	–	b3	
Cervidae	<i>Cervus elaphus</i> — олень шляхетний	–	b3	
Bovidae	<i>Rupicapra rupicapra</i> — скельниця звичайна*	–	b3	Ex
Bovidae	<i>Bison bonasus</i> — бізон європейський [зубр]	5	b3	Ex, Re
	Delphiniformes [Cetacea auct.] — Китоподібні			
Delphinidae	<i>Delphinus delphis</i> — білобочка чорноморський	4	b2	
Delphinidae	<i>Tursiops truncatus</i> — афаліна чорноморська	3	b2	
Phocoenidae	<i>Phocoena phocoena</i> — фочена звичайна	1	b2	

Унгуляти у «бернських» списках

Загалом макротеріофауну в Україні представляють 11 аборигенних видів унгулят з трьох рядів: копитних, ратичних та китовців (табл. 8). Стан популяцій видів із цих рядів дуже різний, як і надані їм охоронні категорії.

Копитні (Equiformes) фактично зникли у складі дикої фауни і в Червоних списках не згадуються. Ратичні (Cerviformes) в повному складі включені у додаток III до Бернської конвенції (Конвенція 1998), а один з них — до червоної книги України з наданням йому особливої охоронної категорії «VI» (Крижанівський 1994) [варто зауважити, що надання охоронного статусу всьому ряду не є виправданим хоча б вже тому, що третина видів ратичних є адвентивними]. Врешті, китоподібні нашої фауни у повному обсязі включені в основний додаток II до Бернської конвенції, і всі вони мають охоронний статус згідно з останнім виданням «Червоної книги України» (1994; табл. 8).

Характеристика груп

Нижче наведено стисло характеристику унгулят за родинами (за: Загороднюк, 1998b-с, зі змінами). Для трьох видів дельфінів, яких включено у додаток II до Бернської конвенції, окремим розділом наведено описи кожного з них.

Конеподібні (Equiformes: Equidae Gray, 1821). У складі аборигенної фауни рахується два види коней — тарпан (*Equus gmelini*) та кулан (*Equus hemionus*). Обидва види в дикому стані в Україні не збереглись (Сокур 1961), і тільки зараз розгортаються програми щодо їх інтродукції в природні ценози.

Обидва види утримують в напіввільному стані в Асканія-Нова, кулана реакліматизують на Бігучому острові, тарпанів — в Чорнобильській зоні.

Свинячі (Suidae Gray, 1821). Один вид, що на початку ХХ ст. суттєво скоротив ареал (Мигулін, 1938), тепер відновлений (Гептнер та ін., 1961).

Оленячі (Cervidae Goldfuss, 1800). Три аборигенних види становлять основу мисливської фауни (Кириков 1966 та ін.), на початку ХХ ст. винищені в Україні (Мигулін, 1938). Відновлення ареалів сталося природним шляхом (лось, козуля) та в результаті штучного розселення (кримські олені) (Сокур, 1961). Мисливські угіддя «поліпшено» інтродукцією лані (*Cervus dama*), плямистого оленя (*Cervus nippon*) та асканійського оленя-гібрида.

Бичачі (Bovidae Gray, 1821). Група зазнала найбільших історичних змін — всі дикі форми вимерли до 18 ст. (зубр, тур, сарна) і заміщені свійськими. Роботи з акліматизації адвентивних та реакліматизації аборигенних видів (Треус, Лобанов 1976 та ін.) дозволили відновити в Україні муфлона (*Ovis musimon*) та зубра (Крижанівський 1994).

Дельфінові (Delphinidae Gray, 1821). В фауні України — два види: білобочка чорноморська (*Delphinus delphis* L., 1758) та афаліна чорноморська (*Tursiops truncatus*). Обидва види мають охоронний статус згідно з додатком 2 до Бернської конвенції та Червоною книгою України (1994).

Фоценові (Phocoenidae Gray, 1825). Родинний ранг фоцен зараз не викликає сумніву (напр.: Павлинов і Россолимо 1987), у фауні України родина представлена єдиним видом — фоценою звичайною, або азовкою (*Phocoena phocoena*), що є єдиним видом морських ссавців Азову. Вид має охоронний статус згідно Бернською конвенцією (додаток 2), у Червоній книзі України вид має найвищу охоронну категорію 1 (Біркун і Кривохижин 1994).

Смугачеві (Balaenopteridae Gray, 1864) нетипова для внутрішніх морів, однак тепер з'явилося нове повідомлення про наявність у Чорному морі *Balaenoptera acutorostrata* (Дулицький і Товпинець 1997). Наводимо стислу довідку про цей вид китоподібних в Україні.

Смугач малий — *Balaenoptera acutorostrata*. Повна наукова назва виду: *Balaenoptera acutorostrata* (Lacépède, 1804). Інші наукові назви: *Balaena minima* (Павлинов і Россолимо 1987). Один з 10 видів підряду китів, один з 5 видів роду (Томілін 1957; Соколов 1981), єдиний вид підряду в середземних морях (Клейненберг 1956). У список фауни України (Загороднюк 1998a-b) включений на підставі повідомлення А. Дулицького і М. Товпинця (1997). Вид зареєстрований в Україні два роки тому за залишками кістяка у Каркінітській затоці (Дулицький і Товпинець 1997): «трохи південніше від Лебединих островів знайдено достатньо свіжі кістки від *Balaenoptera acutoros-*

trata)» (Дулицький, особ. повідомл.)⁶¹. Відомо ще про один захід виду в Чорне море поблизу Кавказу (Клейненберг 1956)⁶². Говорити про наявність в Чорному морі життєздатної популяції смугача не має підстав, і, очевидно, такої ситуації не було взагалі в історичні часи. Вид внесено до бернських списків (додаток 2 до Бернської конвенції); варто підняти питання про охоронний статус ряду Delphiniformes загалом.

Цитована література

- Биркун А. А., Кривохижин С. В. Азовка // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994. — С. 401.
- Биркун А. А. м., Кривохижин С. В. Современное состояние и причины угнетения популяций черноморских дельфинов. Сообщение 1. Динамика численности, абиотические и биотические лимитирующие факторы // Вестн. зоологии. — 1996а. — Том 30, № 3. — С. 36–42.
- Биркун А. А. м., Кривохижин С. В. Современное состояние и причины угнетения популяций черноморских дельфинов. Сообщение 2. Антропогенные лимитирующие факторы // Вестн. зоологии. — 1996б. — Том 30, № 4-5. — С. 53–59.
- Гептнер В. Г., Насимович А. А., Банников А. Г. Парнокопытные и непарнокопытные. — М.: Высшая шк., 1961. — 776 с. — (Млекопитающие Советского Союза; Т. 1).
- Гептнер В. Г., Чапский К. К., Арсеньев В. А. Соколов В. Е. Ластоногие и зубатые киты. — Москва: Высшая шк., 1976. — 718 с. — (Млекопитающие Советского Союза. Т. 2. Ч. 3).
- Дулицький А. И., Товпинец Н. Н. Аннотированный список млекопитающих Крыма // Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1941). — Одесса: Музейный фонд им. А. А. Браунера; Астропринт, 1997. — С. 92–100.
- Дулицький А. И., Товпинец Н. Н., Щербак Н. Н. и др. Млекопитающие // Биоразнообразие Крыма: оценки и потребности сохранения (Раб. мат-лы ... междунар. ... семинара). — Гурзуф, 1997. — С. 54–57.
- Загороднюк І. В. Видці таксони ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк І. Теріологія. — Київ: Міжнародний Соломонів ун-т, 1998б. — 48 с.
- Загороднюк І. В. Ключі до визначення вищих таксонів ссавців України і суміжних країн та принципи їх побудови // Вестн. зоологии. — 1998с. — Том 32, № 1-2. — С. 126–150.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999а. — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк І. В. Зміни фауни унгулят України в історичні часи // Вестник зоологии. — Київ, 1999. — Supplement 11. — С. 91–97. — (Кінь Пржевальського (*Equus przewalskii* Pol., 1881): проблеми збереження та повернення в природу. Матеріали VI Міжнар. симпоз.).
- Кириков С. В. Промысловые животные, природная среда и человек. — Москва: Наука, 1966. — 248 с.
- Клейненберг С. Е. Млекопитающие Черного и Азовского морей. Опыт биолого-промыслового исследования. — М.: Изд-во АН СССР, 1956. — 288 с.

⁶¹ В іншій своїй праці ті самі автори (Дулицький і др. 1997) смугача не згадують.

⁶² Всі ці дані вимагають ретельної перевірки; важливо знати міграційний стан популяції виду в Середземномор'ї та «пропускну спроможність» Босфорської протоки для переміщення китовців. Окрім того, не виключено, що ці знахідки стосуються зовсім інших видів, що могли бути завезені в океанаріуми або викинуті китобоями.

- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі* (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнеев А. П.* Их уже нет на Украине (Черный список). Виды, исчезнувшие на территории УССР в историческое время. Млекопитающие // Сытник К. М. (ред.). Редкие и исчезающие растения и животные Украины. — Киев: Наук. думка, 1988. — С. 229–230.
- Крижанівський В. І.* Зубр // Червона книга України. Тваринний світ. — Київ: Укр. енцикл., 1994. — С. 412–413.
- Кузьмина И. Е.* Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности. — СПб, 1997. — 224 с. — (Тр. Зоол. ин-та РАН. Том 273).
- Мигулін О. О.* Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Павлинов И. Я., Россолимо О. Л.* Систематика млекопитающих СССР. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — 285 с. — (Сб. тр. Зоол. музея МГУ. Том 25).
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л.* Кладистические идеи в филогенетике млекопитающих // Филогенетика млекопитающих. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. — С. 5–43. — (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ. Том 29).
- Пучков П. В.* Некомпенсированные вюрмские вымирания. Сообщение 2. Преобразование среды гигантскими фитофагами // Вестн. зоологии. — 1992а. — Том 26, № 1. — С. 58–66.
- Пучков П. В.* Некомпенсированные вюрмские вымирания. Сообщение 3. Перепромысел, «недопромысел» и другие факторы // Вестн. зоологии. — 1992б. — Том 26, № 4. — С. 73–81.
- Соколов А. С.* Отряд Cetacea Brisson, 1762 — китообразные // Каталог Млекопитающих СССР (плиоцен–современность) / Под ред. И. М. Громова и Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 218–235.
- Сокур І. Т.* Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Томилин А. Г.* Китообразные. — Москва: Изд-во АН СССР, 1957. — 717 с. — (Звери СССР и прилежащих стран. Том 4).
- Татаринов К. А.* Влияние населения эпохи палеолита на териофауну Среднего Приднестровья // Вестн. зоологии. — 1993. — Том 27, № 4. — С. 68–74.
- Татаринов К.* Хто пасе ведмедів? (Сучасний стан мисливства в Україні) // Зелені Карпати. — Рахів, 1995. — № 1-2. — С. 96–99.
- Шарлемань Н. В.* Природа и люди Киевской Руси. — Киев: Киевск. экол.-культ. центр, 1997. — 166 с. — (В. Е. Борейко. История охр. прир., вып. 13).
- Szalay F. S., Novacek M. J., McKenna M. (eds.).* Mammals Phylogeny. — New York: Springer, 1993. — Vol. 2: Placentals. — 321 p.

І. Загороднюк